

جایگاه خاطره‌نگاری در فهرست اسناد روابط خارجی

چکیده:

سفرنامه‌ها و خاطره‌نامه‌هایی که به دست جهانگردان، مسیورها، شرق‌شناسان، دیپلماتها و صاحب‌منصبان دولتی نگاشته می‌شوند، از ارزش تاریخی و گاه سیاسی برخوردارند، به گونه‌ای که مورخان و پژوهندگان مسائل تاریخی و سیاسی، از محتوای این آثار به عنوان سند و مدرک، منبع و مأخذ در نوشته‌ها و پژوهشهای خویش بهره می‌جویند. روشهایی گوناگون در خاطره‌نگاری وجود دارند که موجب می‌شوند خاطره‌نامه‌ها به چند دسته تقسیم شوند، از جمله: عذرخواهانه و تدافعی، اعتراف‌آمیز، کاوشگرانه و سرانجام‌آمیزه‌ای از سه روش بالا.

در این نوشتار با اشاره به برخی از سفرنامه‌ها و خاطره‌نامه‌های قدیم و جدید، ارزش و اعتبار این گونه نوشته‌ها در شناخت تاریخ روابط خارجی ایران مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه: سفرنامه‌ها، خاطره‌نگاری، خاطره‌نامه، تاریخ روابط خارجی، ایران.

مقدمه

دیپلماتها و پژوهشگران روابط خارجی برای انجام پژوهشهای تاریخی و یا برای ردیابی جریانهای روز به منابع مختلفی مانند: پیامهای رسمی، متن سخنرانی مقامها، بیانیها، کنفرانسهای خبری، جلسههای توجیهی، گزارشها، قراردادها و تفاهمنامهها به عنوان منابع اولیه^{**} مرتبط با روابط خارجی و اخبار رسانهها، مقالههای روزنامهها و مجلههای علمی، پایاننامهها و غیره به عنوان منابع ثانویه مراجعه می کنند. با گسترش و نفوذ فناوری اطلاعات و ارتباطات به همه جای جهان، دسترسی به منابع یادشده آسان تر و سریع تر شده، اما همین فراوانی اطلاعات برای دیپلماتها دردسرساز نیز شده است. اینان باید به کمک رایانهها و تجهیزات دیگر بتوانند از میان انبوهی از مطالب و دادهها، اطلاعات مورد نظر خود را در کوتاه ترین زمان ممکن به دست آورند. پس در چنین شرایطی اطلاعات دست اول و دارای بیشترین ارتباط با موضوع مورد نظر همچون یادداشتهای سفرا و دست اندرکاران روابط خارجی اهمیت ویژه ای می یابند.

بی تردید خاطرات یک دیپلمات حتی بدون برخورداری از استانداردهای لازم، به دلیل داشتن مطالبی که حاصل دیدهها و تجربههای شخصی اوست و در هیچ منبع دیگری به دست نمی آید، می تواند به پژوهشگران در کشف حقایق کمک کند و در جمع آوری اطلاعات در راه انجام پژوهشهای روابط خارجی مفید و مؤثر واقع شود.

دیدهها و تجربههای ثبت شده در دوران مأموریت دیپلماتها در قالب دفترچه خاطرات، از منابع مهم تاریخی برای دستیابی به تصویری روشن از اوضاع سیاسی و شرایط اقتصادی - اجتماعی حاکم بر روابط دوجانبه و اوضاع بین المللی در برهه های مورد نظر به شمار می آیند. این گونه اسناد تاریخی که به شکل سفرنامه های سیاحان، جهانگردان، مسیونرها، شرق شناسان و دیپلماتها، به ویژه همسران^{***} آنها - که از فرصت بیشتری برخوردارند - به منظور ثبت خاطرات

* منابع اولیه: اطلاعاتی به اصطلاح دست اول هستند که هیچ گونه دخل و تصرف همچون: ویرایش، نقل به مضمون و تغییرات عباراتی در قالب نقل قول مستقیم در آنها صورت نگرفته است و به همین سبب در فرایند پژوهشهای اجتماعی از اعتبار بسیاری برخوردارند.

تهیه و تنظیم می‌گردد، ضمن برخورداری از ارزش‌های سند، از جمله آثار ادبی نیز شناخته شده و با استقبال خوب خوانندگان رو به رو شده‌اند.

در کشور ما نیز نمونه‌های بسیاری کتابچه‌های خاطرات، شرح سفرها، مذاکرات و توصیف مناسبات توسط دولتمردان سیاسی، ایلچیان، سفرا، وزیرمختارها و منشیان و نیز در قالب سفرنامه، شرح زیارت اماکن زیارتی و مانند آنها چاپ و منتشر شده‌اند و بارها از سوی پژوهشگران و نویسندگان در رد یا تأیید یک فرضیه و یا اشاره به یک رخداد، به مطالب آنها اشاره شده و همچنان مورد استناد قرار می‌گیرند.

در نگاه نخست از آنجا که این گونه آثار، گفته‌ها و ادعاهای شخصی افراد بوده و گاهی از عواطف و حساسیتها فردی متأثرند، از نظر اعتبار، همسنگ اسناد رسمی دستگاه دیپلماسی ارزیابی نمی‌گردند، اما این چنین نوشته‌ها بیشتر در بردارنده موضوعاتی هستند که به دلیل وجود سانسور و یا دیگر ملاحظاتی که نشر آنها را در زمان وقوع رخدادها غیرممکن می‌نمود، از اهمیتی ویژه برخوردارند و در بردارنده اطلاعات و نکته‌های اجتماعی و تاریخی باارزشی هستند که در انتقال تجربه‌ها و روشن‌سازی زوایای مبهم بسیاری از حوادث تاریخی، مؤثرند.

از سوی دیگر توسعه‌ی شتابان فناوری ارتباطات و اطلاعات و انتشار سریع و گسترده‌ی اخبار و اطلاعات و از همه مهم‌تر، امکان دسترسی افراد در همه‌ی جهان به اطلاعات موردنظر خود در همه‌ی زمینه‌ها، نه تنها نوشتن خاطرات، بلکه جمع‌آوری اطلاعات و گزارشهای رسمی توسط دیپلماتها را به شیوه‌های سنتی، مورد تردید و پرسش قرار می‌دهد. برای نمونه، امروزه به سبب سرعت اطلاع‌رسانی رسانه‌های جمعی دنیا و اختلاف ساعت اداری، مسئولان میزها در وزارت خارجه زودتر از مأموران اعزامی به کشورهای دیگر اخبار آن کشورها را دریافت می‌کنند. به بیان ساده‌تر سرعت گردش اطلاعات در پرتو فناوریهای نوین، امتیاز دسترسی زودتر ناشی از نزدیکی به منبع خبر و یا محل حادثه را کم‌رنگ ساخته است و برخلاف پیش در مواردی بسیار ساکنان قاره‌های دیگر، زودتر از ساکنان یک شهر که واقعه‌ای در آن رخ داده، از موضوع باخبر می‌شوند. در چنین شرایطی مطالعه و تبیین خاطره‌نامه‌های دیپلماتیک به‌عنوان اسناد روابط خارجی اهمیتی ویژه می‌یابند.

شیوه‌ها و روشهای خاطره‌نگاری

صاحب‌نظران اهمیت خاطره‌نگاری را دست‌کم در ابعاد زیر مورد اشاره قرار داده‌اند:

۱. ارائه تصویری کم و بیش زنده از وقایع تاریخی که به تجربه مستقیم و غیرمستقیم فردی مبتنی است؛

۲. ثبت دیدگاههای ارزشی و داوریهای فردی نسبت به حوادث، تحولات و شخصیتهای تاریخی؛

۳. ضبط و ترسیم ویژگیهای روانی - شخصیتی صاحب خاطره‌نامه و افرادی دیگر که بدانها اشاره شده است. (اسکندری، ص ۱۳)

از نظر شیوه نگارش، خاطره‌نامه‌ها را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد:

- عذرخواهانه و تدافعی؛ یعنی هدف صاحب اثر، توجیه عملکردها و یا دفاع از عقاید خویش است.

- اعتراف‌آمیز؛ که گاه ناشی از تحول روحی و فکری صاحب اثر و با هدف سبک‌کردن سنگینی باری است که بر دوش خود حس می‌کند و گاه انگیزه‌های دیگری مانند خودنمایی و فریب دارد. - کاوشگرانه؛ هدف این گونه خاطره‌نگاری کاوش در رخدادهای اجتماعی برای رسیدن به ریشه‌های عملکردها، الگوهای رفتاری و مسائل اجتماعی و سیاسی است.

- آمیزه‌ای از سه حالت بالا؛ یعنی صاحب اثر در حال کاوش در زندگی فردی و اجتماعی خود، گاه در موضع دفاع و توجیه و عذرخواهی و گاه در موضع اعتراف قرار می‌گیرد. (همان، ص ۱۴-۱۵)

در خاطره‌نگاری روشهای مختلفی وجود دارد که برخی نویسندگان مهم‌ترین آنها را به شرح زیر برشمرده‌اند:

- خاطره‌نگاری بر مبنای یادداشت روزانه: این روش در مورد افرادی کاربرد دارد که در دوران زندگی خود، براساس عادت، رخدادهای روزمره را یادداشت می‌کرده‌اند. این یادداشتها، اگر با دقت و امانت نگاشته شود و نگارنده از تیزی کافی برای ثبت وقایع برخوردار باشد و همچنین به سبب موقعیت اجتماعی خود، در کوران برخی حوادث مهم قرار داشته باشد، می‌تواند به عنوان سندی ارزشمند در تاریخ به‌جا بماند.

برخی میان خاطره و یادداشتهای روزانه تمایز قابل شده و معتقدند که یادداشتهای روزانه، «خاطرات» یا تاریخ نیستند و برای روشننگری رویدادهای گذشته یا توجیه اعمال نویسنده نوشته نمی‌شوند، بلکه اینها ثبت و ضبط وقایع یا دریافتهایی ویژه هستند که در روزی به‌خصوص نوشته شده و فوریتی دارند که در خاطرات - یادآوردن رویدادها با صبر و آرامش ناشی از گذشت زمان - به هیچ وجه وجود ندارند. یادداشتهای روزانه بیشتر دربردارندهٔ مسائل خصوصی، احساسات و عواطف ضد و نقیض و گوناگون نویسنده هستند. روزانه‌نویسی با تاریخ‌نویسی هم تفاوت دارد؛ مورخ پرده از امور واقع برمی‌دارد، جنبه‌های مختلف یک رویداد را ارزیابی می‌کند و داوری بی‌طرفانه و مناسب را به آیندگان وامی‌گذارد. در نوشتن یادداشتهای روزانه کوششی برای داوری مناسب و بی‌طرفانه انجام نمی‌شود و این ویژگیها - چنانچه حاصل شود - از کلیت آنها به‌دست می‌آید. (راجی، ص ۱۳)

- خاطره‌نگاری بر مبنای حافظه؛ این روش مرسوم‌ترین شیوهٔ خاطره‌نگاری است که بیشتر به دو گونه انجام می‌گیرد: (۱) نگارش خاطرات توسط خود شخص؛ (۲) نگارش و تنظیم توسط فرد دیگر. روش مبتنی بر حافظه در مقایسه با روش مبتنی بر یادداشت روزانه، به طبع از دقتی کمتر برخوردار است و در آن بیشتر به کلیات و داوریه‌ها اکتفا می‌شود.

- روش مصاحبه: این روش بیشتر در نگارش بیوگرافی و اتوبیوگرافی به کار گرفته می‌شود. در این روش نویسنده باید بکوشد با پژوهش کافی در دوران تاریخی مربوط، بر زندگی فردی و شرایط اجتماعی دارندهٔ خاطرات اشراف کامل بیابد، اسناد و مدارک را مورد مطالعه و بررسی دقیق قرار دهد و سپس با طرح پرسشهای ضروری و با استقلال کامل، در عین همکاری با دارندهٔ خاطرات، به استخراج دانسته‌ها و داوریه‌های او بپردازد. این روش اگر با دقت و توانایی به کار گرفته شود، می‌تواند محصولی ارزنده به‌بار آورد.

سابقهٔ موضوع

در میان ایرانیان نیز سفرنامه‌نویسی و خاطره‌نگاری سابقه‌ای تاریخی دارد که دست‌کم به عصر برزویه، پزشک خسرو انوشیروان، بازمی‌گردد، اما شاید قدیم‌ترین پیشینهٔ مربوط به آنچه که

به قلم یک فرستاده سیاسی یا به تعبیر امروزی، دیپلمات ایرانی نوشته شده، مربوط به دوران صفویه باشد. از این دوره خاطرات جالب و خواندنی اروح بیگک بیات باقی مانده که اصل آن به زبان اسپانیولی نوشته شده و بعدها به انگلیسی ترجمه شده است. (Strange, p.16)

در کتاب خاطرات نویسی ایرانیان درباره او آمده که وی یکی از اعضای هیئت بود که از سوی شاه عباس اول در سال ۱۵۹۹ میلادی به دربار پادشاهان اروپا گسیل شد. وی در اسپانیا - که هیئت پس از دیدارهای رسمی از ممالک دیگر، سرانجام به آنجا رسید - همراه تنی چند از همراهان خود به مذهب کاتولیک گروید و نام مسیحی دون خوان را بر خود نهاد و تصمیم گرفت در آن کشور اقامت کند، زیرا اگر به ایران بازمی‌گشت، به یقین به علت ارتداد اعدام می‌شد. وی در سال ۱۶۰۴ در اسپانیا در یک نزاع کشته شد. (نک: فراگر)

از دیگر سفارتنامه‌های^{۱۱} قدیم می‌توان به سفینه سلیمانی یا داستان سفارت محمدحسین بیگ، سفیر شاه سلیمان صفوی نزد پادشاه سیام در سالهای ۹۸-۱۰۹۶ ه‍.ق (۱۶۸۵-۸۶)، اشاره کرد که از سوی دکتر عباس فاروقی تصحیح، بازخوانی و چاپ شده است. این کتاب افزون بر گزارش سفر هیئت نمایندگی ایران در سیام که موضوع اصلی آن است، دارای اطلاعات بسیار پربهایی از وضع ایرانیان در آن کشور است و مطالب بسیار جالبی نیز درباره زندگی اجتماعی و اقتصادی مردم و اقوام خاور دور همچون: فیلیپین، چین، ژاپن، سیلان، هندوستان در آن یافت می‌شود.

در این زمان، نارای پادشاه سیام بود. وی بر اثر یک کودتای نظامی و با کمک ایرانیان در ۱۶۳۰ به سلطنت رسیده بود و از بزرگ‌ترین شاهان سیام محسوب می‌شد. در زمان او ایرانیان مقامهای عالی مملکتی سیام را اشغال نمودند و حتی گارد محافظ شاه را نیز تشکیل می‌دادند و به گفته نویسنده کتاب سفینه سلیمانی، این پادشاه در شکل لباس پوشیدن و غذا خوردن و رسوم دیگر از ایرانیان تقلید می‌کرد و حتی برای رویارویی با دشمنان خارجی خود از شاه سلیمان کمک خواست، اما کم کم به سبب بی‌لیاقتی و دودستگی ایرانیان سیام و فشار اروپاییان، به‌ویژه

^{۱۱} منظور از سفارتنامه، سفرنامه یا خاطره‌نامه است که یک سفیر یا فرستاده رسمی (یا یک منشی و دبیر هیئت)

در طول دوره مأموریت مزبور می‌نگارد و در آن، دیده‌ها، شنیده‌ها و دریافت‌های خویش را شرح می‌دهد. (م)

هلندیها و انگلیسیها، نازای به فکر کمک‌خواهی از لویی چهاردهم افتاد. (محمدریغ، ص ۲۴۳-۴)

ترتیب تحول در آثار خاطره‌نگاری و سفرنامه‌نویسی به شیوهٔ امروزی آن به سدهٔ نوزدهم میلادی بازمی‌گردد. یکی از جامع‌ترین و ارزشمندترین آثاری که در ارتباط با بررسی و ترتیب تحول خاطره‌نویسی در ایران نگاشته شده، اثر پژوهشی برت فراگنر، پژوهشگر و ایرانشناس نامدار معاصر اتریشی، است. اگر چه وی در این پژوهش، بیشترین توجه خود را بر خاطرات امین‌الدوله و ظهیرالدوله متمرکز نموده است، اما در بخشهای نخست و دوم کتابش که به بررسی خاطرات رجال سیاسی ایران پرداخته، اطلاعات پربهایی را گردآوری نموده است. فراگنر با بررسی تفصیلی خاطرات میرزا محمدصالح شیرازی به‌عنوان یکی از پیشروان خاطره‌نویسی نوین در ایران، خاطرات رجال سیاسی ایران را به شرح زیر تقسیم‌بندی نموده است:

۱. خاطرات سفر از سال ۱۸۲۰ شامل:

الف: سفرنامه‌های اماکن زیارتی؛

ب: سفارتنامه‌ها؛

ج: سفرنامه‌های عصر قاجار؛

۲. خودسرگذشتنامه‌ها (Auto Biography) و زندگینامه‌ها؛

۳. دفتر خاطرات روزنامه و خاطرات از واقعه‌ای خاص.

اگرچه در همهٔ نمونه‌های بالا مطالبی مشابه آنچه در این پژوهش، «نانوشته‌ها» نامیده شده است، وجود دارد، اما نزدیک‌ترین و شاید همان مفهوم موردنظر نانوشته‌ها، آن دسته از آثاری است که فراگنر آنها را «سفارتنامه» نامیده است و همان‌طور که پیش‌تر نیز اشاره شد، به منظور رعایت محدودهٔ تحقیق، در این پژوهش نیز تنها آنچه در چارچوب سفارتنامه می‌گنجد، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

خاطره‌نویسی نوین در ایران

فراگنر، میرزا محمدصالح شیرازی را از پیشروان خاطره‌نویسی نوین در ایران می‌داند که حدود سال ۱۸۲۰ سفرنامه‌ای را در تبریز نگاشت. سفرنامهٔ وی هم از نظر سبک نگارش و هم از

لحاظ محتوا با آثار همه خاطره‌نگاران سنتی ایران تفاوت دارد. موضوع کتاب یادشده مربوط به خاطرات نویسنده آن از دوره اقامت چهارساله‌اش در انگلیس (۱۹-۱۸۱۵) است. میرزا صالح که از سوی عباس میرزا، ولیعهد، به همراه یک هیئت چهار نفره از دانشجویان از تبریز راهی انگلیس شده بود، به تفصیل برای خواننده شرح داده است که بر او و دوستانش در محیطی که در آغاز برایشان به کلی بیگانه بود، چه گذشت. او در کنار شرح مشکلات آغاز اقامت، از خاطرات جالب و شیرین، تماس با فرهنگ و تمدنی دیگر، وضع جامعه انگلیس، به‌ویژه وضع زندگی در لندن و کمبریج، گزارش می‌دهد و به تفصیل روابط خود را با دیپلماتها و اساتید گوناگون توصیف می‌کند و سرانجام شرح می‌دهد که چگونه وارد یکی از لژیونهای فراماسونری لندن شد. به عقیده فراگتر آنچه میرزا صالح را در زمینه خاطره‌نویسی از بسیاری از پیشینیان متمایز می‌سازد، این واقعیت است که او خود را در این گزارش، تنها واسطه دیده‌ها و خاطرات نمی‌داند و قصد ندارد با اشاره به دیده‌های خود، به درستی مطالب نوشته شده قوت بیشتری بدهد. او تجارب شخصی و شرح حال خود را موضوع اصلی کتاب قرار داده و خوانندگان اثرش می‌توانند در آن، تجربه و خودنگری یک ایرانی تحصیلکرده را ببینند. وی بر آن نیست که خواندگانش را تنها برای مدت کوتاهی با ارائه مطالب جالب سرگرم کند. برای نمونه هنگام بحث پیرامون تاریخ انگلیس می‌گوید که قصد ندارد درباره زندگی و کارهای پادشاهان انگلستان و همین‌طور نام پادشاهانی که به ترتیب به سلطنت رسیده‌اند، قلمفرسایی کند، بلکه بیشتر می‌خواهد علل و عواملی را که پیشرفت حیرت‌انگیز این کشور را در مقایسه با وطنش، ایران، سبب شده است، بیابد. (فراگتر، ص ۱۹-۲۷)

درباره نثر ساده، روان و خودمانی کتاب میرزا صالح نکته‌ای هست که باید مورد توجه قرار گیرد و آن اینکه همواره باید میان محتوا و موضوع یک اثر و شیوه ارائه آن هماهنگی وجود داشته باشد. بی‌تردید اگر میرزا صالح به نثر معمول آن دوره - که بیش از آنچه به فکر رساندن محتوا باشد، به لفاظی و عبارت‌پردازی توجه داشت - روی آورده بود، نمی‌توانست تجربه‌ها و خاطرات و به‌ویژه دریافتهای شخصی خود را به این روشنی و رسایی به خواننده منتقل کند و با اطمینان می‌توان گفت که خاطره‌نویسان و سفرنامه‌نویسان دهه‌های بعد، کتاب میرزا صالح را

سر مشق کار خود قرار دادند.

نخستین سفارتنامه‌های نوین در ایران

در سال ۱۸۳۰، یعنی اواخر عهد عباس میرزا و ده سال پس از نوشته شدن سفرنامه میرزا صالح، نخستین «سفارتنامه» نوین فارسی به قلم میرزا مصطفی، فرزند نصرالله‌خان افشار، منشی دیوانخانه تبریز، که از سوی عباس میرزا، سیاستمدار اصلاح‌گر و ترقی‌خواه، برای مذاکرات سیاسی به پایتخت گرجستان فرستاده شده بود، نوشته شد. (همان، ص ۳۷-۴۰)

میرزا مصطفی در کتاب خود به تفصیل همه رخدادهای این مأموریت را شرح می‌دهد. وی با دقت بسیار، نظرات و برداشتهای خود را درباره همسفران و اشخاصی که در این سفر با آنها رو به رو شده بود، ثبت کرده و اسنادی مهم همچون نامه‌های عباس میرزا به تزار نیکولای اول و شاهزاده پاسکویچ را ارائه داده است. توصیفهایش در بسیاری از بخشها به خاطرات، ملاقاتها و برداشتهای شخصی متکی است. از نظر سبک، روش ساده و روان سفرنامه میرزا صالح را به کار برده، اما با زبانی درست و بی‌نقص به آن غنا بخشیده است.

استقبال عمومی از اثر میرزا مصطفی سبب شد که از آن پس اعضای هیئتهای دیگر اعزامی به خارج هم به نوشتن آثار مشابه رو آورند. یکی از سفارتنامه‌های مهم که به سبک و شیوه اثر میرزا مصطفی نوشته شده است، سفرنامه میرزا عبدالفتاح‌خان گرمودی، معاون و منشی میرزا حسین‌خان آجودان‌باشی، از رجال بنام دوره قاجار، است. وی پس از بروز تنشهای سیاسی میان ایران و انگلیس که به ترک اعتراض آمیز خاک ایران از سوی سرجان مکیل، سفیر بریتانیا در دربار محمدشاه، منجر شد، برای میانجیگری و برقراری دوباره روابط سیاسی با انگلیس در سال ۱۸۳۸ راهی اروپا شده بود. گرمودی این سفر و جریان مأموریت آجودان‌باشی را به شکل گزارش مستندی از وقایع و جریانهای مختلف شرح داده و در کنار آن برداشتهای دیدگاههای شخصی خود را درباره دولت، مؤسسه‌های گوناگون اقتصادی و فرهنگی و همچنین آداب و رسوم مردم کشورهایی که از آنها دیدن کرده، یعنی امپراتوری عثمانی، اتریش، فرانسه و انگلیس، بیان نموده است. گویا گرمودی می‌خواسته با نوشتن خاطرات خود، همان کار میرزا مصطفی را

که سفرنامه‌اش بسیار مشهور شده بود و درست مانند وی، متشی یکی از هیئتهای اعزامی به خارج بود، انجام دهد. البته شاید هدف گرمردی از نوشتن این اثر افزون بر آگاه ساختن خواننده از جریان مأموریت خود و توصیف سرزمینهای سیاحت شده، این بود که از کارهای آجودان‌باشی و خودش در برابر افکار عمومی ایران دفاع کند. (همان، ص ۴۱-۵۵)

روابط ایران با جهان خارج در عهد سلطنت خاندان قاجار که از دوره‌های مهم تاریخ کشور محسوب می‌شود، بیش از پیش گسترش یافت؛ برخی از جوانان در این دوران فرصت آن را یافتند تا برای فراگیری علوم و فنون نوین و آشنایی با دامنه‌های به سرعت در حال گسترش علم و صنعت در زمینه‌هایی همچون: پزشکی نوین، مهندسی، زمین‌شناسی، ریخته‌گری و غیره به خارج از کشور بروند. از سوی دیگر، برخی زمامداران و رجال کشور نیز به سیر و سفر و سیاحت پرداخته و با مظاهر تمدن غرب آشنایی یافته و به نوعی زیر تأثیر آن قرار گرفتند. حاصل این رفت و آمدها افزون بر تأثیرهای اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی ژرف بر ایران، گردآمدن انبوهی از سفرنامه‌ها و خاطره‌نامه‌های مدون است که برخی به نویسندگان بنام و شناخته‌شده و تعدادی نیز به افرادی گمنام و ناشناخته تعلق دارند. بخشی از این سفرنامه‌ها مربوط به رخدادهای سیاسی و مذاکره‌های دولت ایران با دولتهای خارجی از جمله روسیه، انگلیس و فرانسه است که به تناسب موضوع به برخی از آنها در این قسمت اشاره می‌شود.

در پایان دوره دو جنگی که میان ایران و روسیه از سال ۱۲۱۸ تا ۱۲۴۳ ق. رخ داد، سفیرانی از سوی دولت ایران به روسیه فرستاده شدند. نخستین سفیر میرزا ابوالحسن خان شیرازی. معروف به ایلمچی، بود که برای امضای معاهده گلستان و مذاکره برای باز پس گرفتن برخی از شهرهای ایران که روسیه تصرف کرده بود، با هدایایی گرانبها در رأس هیئتی به روسیه رفت و پس از سه سال با دست خالی به ایران بازگشت. دومین سفیر خسرو میرزا، فرزند عباس میرزا، نایب‌السلطنه، بود که او نیز پس از بسته شدن معاهده ترکمنچای و ماجرای قتل گریبایدوف، سفیر فوق‌العاده روس، در رأس هیئتی همراه با هدایایی برای عذرخواهی به پترزبورگ رفت و پس از نه ماه به ایران بازگشت که سفر او تا حدی به بهبود روابط ایران و روسیه کمک کرد.

این دو سفیر از سرگذشت سفر خود هر یک سفرنامه‌ای دارند که از نظر نگارش بسیار به

هم شبیه‌اند. سفرنامهٔ میرزا ابوالحسن خان را یکی از منشیان آن روزگار با نام میرزا محمد هادی علوی شیرازی نگاشته و سفرنامهٔ خسرو میرزا توسط میرزا مصطفی افشار، ملقب به بهاء‌الملک، نوشته شده است.

سفرنامهٔ نخست به نام دلیل‌السفرا به «سفرنامهٔ میرزا ابوالحسن ایلچی به روسیه» معروف است و کتاب دوم، سفرنامهٔ خسرو میرزا است که هر دو به اهتمام محمد گلبن بازخوانی و چاپ شده است.

دلیل‌السفرا که با نام «سفرنامهٔ میرزا ابوالحسن خان شیرازی به مسکو» در ۲۹۲ صفحه متن اصلی و حدود ۷۰ صفحه مقدمهٔ مؤلف و شماری عکس به چاپ رسیده است، نشر شیوا و شیرینی دارد. نویسنده جزئیات سفر هیئت را از لحظهٔ حرکت از تهران تا تفریس و از آنجا به قفقاز، مسکو، پترزبورگ و سرانجام بازگشت به ایران، همراه با شرح کامل مذاکراتها و ملاقاتهای رسمی و غیررسمی، موفقیتها، سرخوردگیها و برداشتهای خود از شخصیت مقامها و رجال روسی که به روشن شدن برخی زوایای تاریک در چگونگی بسته‌شدن عهدنامهٔ گلستان کمک بسیار می‌کند، نگاشته و افزون بر آن به جزئیاتی همچون اسباب و اوضاع خانه و لباس مردان و زنان، وضع خوراک و خواب آنان، شکل پذیراییها، وضع عمارتها، خانه‌ها، نظام شهرسازی و محله‌های مختلف روسیه، به‌ویژه پترزبورگ، و سرانجام اخلاق، رفتار و اعتقادات مذهبی مردم نیز اشاره کرده است:

«... پادشاه نزد صاحبی ایلچی [میرزا ابوالحسن خان شیرازی] آمده و تلمطف بسیار نموده، از جمله این شب تعریف زیادی از اسبان هدایا نمود و اظهار رضامندی می‌نمود. صاحبی ایلچی در جواب می‌گفتند که حال، ابتدای دوستی و اتحاد دولتین است؛ بعد از اینکه بنای آمد و شد ایلچیان و استحکام اساس دوستی برقرار باشد، می‌تواند شد که هر ساله به رسم هدیه، چند رأس اسب ممتاز از دولت علیهٔ ایران به جهت سرکار پادشاه ارسال شده باشد... چون پادشاه را تعلق بسیاری با این همشیرهٔ خود می‌باشد و سخنان او بسیاری از اوقات نزد پادشاه به درجهٔ قبول، مقبول است و با صاحبی

ایلچی هم اظهار محبت بسیار می‌کرد، بعد از مبارکباد و تعارفات، صاحبی ایلچی در باب انجام مهام خود فقرات مبسوطی با او گفتگو کرده، او را هم به اصطلاح یک‌واسطه در امر خود نزد پادشاه قرار دادند. او نیز قبول کرده، نوید و وعده بسیار داد و تعهدات کرده، صاحبی ایلچی را از خود خوشنود و مرخص نمود.... (ابوالحسن ایلچی، ص ۲۵۴.۵)

سفارتنامه دیگری که به سفرنامه میرزا مصطفی شهابت دارد و به تقریب بیست سال پس از سفرنامه چهارفصل گرمودی نوشته شده، اثری است با نام مخزن الوقایع به قلم میرزا حسین بن عبدالله تبریزی سرابی گرانمایه. او نیز چون دیگران، منشی یکی از هیئتهای فرستاده شده به خارج بود. کار این هیئت که زیر نظر فرخ‌خان کاشی، ملقب به امین‌الدوله، قرار داشت، امضای عهدنامه پاریس بود که در سال ۱۸۵۷ میان ایران و انگلیس منعقد گردید. درباره این نویسنده آگاهی چندانی در دست نیست. گویا وی هنگام نوشتن این کتاب بسیار جوان بوده و زمانی هم در نمایندگی سیاسی ایران در مصر کار می‌کرده و مدتی نیز سرپرستی سرکنسولگری ایران در اردزوم را عهده‌دار بوده است.

بی‌تردید ناصرالدین شاه کارکنان دولت را که در خارج از کشور مأموریت داشتند، تشویق می‌کرده که دیده‌ها و شنیده‌های خود را درباره جغرافیای ممالکی که در آنجا فعالیت می‌کردند، به مرکز گزارش کنند، اما ویژگی مخزن الوقایع آن است که نویسنده ترجیح داده است آن را بیشتر براساس خاطرات شخصی خود تدوین کند تا بیان جریان سفر هیئت و شرح جغرافیایی ممالک سیاحت شده. اگر بخواهیم ویژگیهای سفرنامه سرابی را در مقایسه با سفارتنامه‌های قدیم‌تر به‌طور خلاصه بیان کنیم، باید بیش از هر چیز بر پختگی بیشتر آن تأکید نماییم. او کوشیده است از دیدگاه خود آگاهیهای تازه و مبتنی بر واقعیت ارائه کند. پختگی بیشتر در مقایسه با سفارتنامه‌نویسان قدیمی حتی در زمینه عرضه اطلاعات سیاسی هم نزد سرابی به‌خوبی مشهود است. سفارتنامه‌نویسان پیش از او همواره پیرامون مأموریت‌های سیاسی خود، هر چند شخصی، اما بدون محدودیت قلم‌فرسایی می‌کردند، اما در مورد سرابی، به نظر می‌رسد که وی به‌عمد از ذکر پاره‌ای از واقعیتها به سبب ملاحظات سیاسی خودداری کرده است. شرح سفارت سرابی در

میان این نوع آثار فارسی که جنبه خاطره‌نویسی دارند، جزء آثار متأخر به شمار می‌آید. سفارتنامه‌هایی که در دوره‌های بعد نوشته شد، بیشتر ویژگی گزارش رسمی داشت و به تقریب دیگر برای عموم نوشته نمی‌شد.

ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه هم به‌عنوان پادشاهانی سفردوست، دستی در خاطره‌نویسی داشته‌اند، اما اینان سستهایی را که از پنجاه سال پیش از آن در رشته خاطره‌نویسی معمول شده بود و نویسندگان با تکیه بر خاطرات شخصی و بیانات صمیمانه به توصیف مسافرت‌های رسمی می‌پرداختند، به کنار نهادند و از ثبت نظریه‌ها و برداشتهای شخصی خود خودداری کرده و بیشتر با زبانی خشک و نگرشی سطحی، به توصیف راهها، چشم‌اندازهای طبیعی، مراسم و برنامه‌های رسمی پرداخته‌اند.

نمونه‌هایی از سفارتنامه‌های قدیم و نوین

پس از پایان سلسله قاجار و با آغاز سلطنت پهلوی، سفرنامه‌نویسی و بازار نقل خاطرات فرنگ رونقی بسیار یافت، به‌ویژه که همزمان با این تحولات در ایران، جغرافیای سیاسی جهان و به‌ویژه منطقه، دستخوش دگرگونیهای بنیادین شده بود.

از مهم‌ترین سفارتنامه‌های باقی‌مانده از این دوران می‌توان به خاطرات احمد خان ملک ساسانی اشاره کرد. خان‌ملک ساسانی، ادیب و سیاستمدار قدیمی - که پس از جنگ جهانی اول رایزن سفارت ایران در استانبول بود - در سال ۱۹۳۰ و هنگام بازنشستگی، خاطرات مأموریت سیاسی‌اش را در استانبول نوشت. کتاب یادبودهای سفارت استانبول درباره فروپاشی امپراتوری عثمانی، اشغال استانبول از سوی متفقین و رویدادهایی که سرانجام به تشکیل حکومت ملی در ترکیه انجامید، است؛ رویدادهایی که وی خود شاهد آنها بود. ادعای خان‌ملک مبنی بر اینکه می‌خواهد خواننده را از بسیاری از رخداد‌های داخل سفارت و نیز از ویژگیهای کشور میزبان و پایتخت آن آگاه سازد، درست است. خاطرات او، به‌ویژه درباره سازمانها، مشاغل و روش و شکل زندگی گروههای بزرگ ایرانی که در آن روزگار در استانبول و آناتولی ماندگار بودند، اطلاعات ارزشمندی را دارا است. همین‌طور توصیف مأموران سفارت و شرح هیئتهایی که پیش

از وی از ایران به عثمانی فرستاده شده بودند، جالب و مفید است. (همان، ص ۵۵۶)

گشتی برگذشته، کتاب خواندنی و باارزشی است از دوران پس از جنگ جهانی دوم به قلم تهمورس آدمیت، سفیرکبیر ایران در شوروی، که در سمتهای مختلف در سالهای ۱۹۴۵-۶۵ در مأموریت مسکو به سر می‌برد. نثر این کتاب بسیار شیوا و دلنشین است و نویسنده با بهره جستن از ادبیات پربرار فارسی و استفاده بجا و مناسب از ادبیات نغز و حکایت‌های کوتاه، سبکی شیوا را در ارائه خاطره‌های خود به کار برده و همراه با ارائه چندین عکس قدیمی و تاریخی و چند دستخط، مجموعه‌ای قابل اعتنا را تدوین و ارائه کرده است. این کتاب افزون‌بر آنکه دارای نکاتی ارزنده و عبرت‌آموز از روابط و زد و بندهای مأموران وزارت خارجه و رجال سیاسی آن دوران است، به‌خوبی گوشه‌هایی از فرهنگ حاکم بر هیئت حاکمه سوسیالیست شوروی را، به‌ویژه در دوران خروش‌چف، به تصویر می‌کشد؛ ضمن آنکه به‌طور آشکار صحنه بی‌رقیب اظهار فضل و خودنمایی نگارنده در همه عرصه‌های مذاکره و چانه‌زنی‌های دیپلماتیک است که البته از ویژگی‌های مشترک بیشتر آثار از این دست به شمار می‌رود. آدمیت کتاب را براساس نام‌هایی که خود برای یک رخداد یا موضوع که قرار است شرح دهد، مناسب دیده، فصل‌بندی کرده و مجموعه‌ای خواندنی و قابل اعتنا از خود به جای گذاشته است. (نک: آدمیت)

در کتاب خاطرات سیاسی رجال سیاسی ایران، خاطرات بیش از پنجاه نفر، از جمله ساعد مراغه‌ای و سیدحسین فاطمی به عنوان وزیر خارجه و الهیار صالح و زین‌العابدین رهنما به عنوان سفیر مورد بررسی قرار گرفته است. در سالهای اخیر خاطرات نصرالله انتظام و عبدالحسین مسعود انصاری نیز که از دیپلمات‌های ایران بودند، منتشر شده است.

خاطرات خدمت در فلسطین، خاطره‌نامه فضل‌الله نورالدین کیا، از صاحب‌منصبان عالی‌رتبه و بازنشسته وزارت امورخارجه است که به شرح دوران مأموریت نامبرده به عنوان کنسولیار ایران در فلسطین زیر قیمومت انگلیس و شرق اردن، می‌پردازد. این کتاب مجموعه باارزشی است از تاریخ و جغرافیای فلسطین، چگونگی مهاجرت و شکل‌گیری احزاب و دسته‌های سیاسی یهود، اوضاع و احوال مسلمانان و روابط آنها با قوم یهود و سرانجام ماجراهای پشت پرده و تصمیم‌های مجامع بین‌المللی و تقسیم این سرزمین که به گفته ناشر،

برخی از نکات آن تازه و شاید برای نخستین بار از نظر خواننده می‌گذرد.

نویسنده با قلمی توانا خاطرات دوران خدمت خود در فلسطین را با چاشنی بیان اوضاع و احوال زمانه‌ای که در آتش جنگ جهانی می‌سوخست، با وجود گذشت پنجاه سال از آن روزگار، با دقتی شایان توجه نوشته است. وی نخست توضیح داده است که کیف دستی حاوی دستنویسهایش دزدیده شده و وی دوباره با اتکاء به حافظه و یادداشتهای پراکنده‌ای که برایش باقی مانده، این کتاب را نوشته است. آوردن چند سطری از متن این کتاب ۴۵۰ صفحه‌ای خالی از لطف نیست:

«... زندگی در شهر کوچک قدس که مملو از سربازان ارتش متفقین و خواربار و بنزین هم نایاب بود و خاموشی شب و بمباران هوایی از طرف آلمانها هم محیط این سرزمین را به جهنمی تبدیل کرده بود، کار آسانی نبود. در این اوضاع نابسامان شهر و تشویش اهالی بیت‌المقدس، ملکه نازی، مادر شاه مصر، هم که بانویی بسیار خوشگذران و اجتماعی بود، به قدس آمده و از آنجایی که وی مادر ملکه ایران بود، توقع داشت از طرف نمایندگی ایران در بیت‌المقدس مورد پذیرایی قرارگیرد و با فامیل سلطنتی ایران که همگی در هتل کینگ (داوید اتاقهای مجللی گرفته بودند، معاشرت کند. اصولاً برای فامیل سلطنتی مصر صلح یا جنگ فرقی نمی‌کرد. آنها شب و روز سرگرم تهیه وسایل تفریح و خوشگذرانی بودند. مثلاً فاروق، پادشاه مصر، در اکثر رستورانها یا کاباره‌های معروف شهر قاهره، آن هم در زمان جنگ و با حضور سربازان خارجی در شهر، پیوسته میز مخصوص به نام جلال‌الملک فاروق ذخیره داشت...» (نورالدین کیا، ص ۱۱۴)

نویسنده در بخش دیگری از خاطرات خود به یادآوری رویدادهای پس از پایان جنگ جهانی دوم می‌پردازد و به هجوم نمایندگان مجلس شورای ملی ایران به فلسطین اشاره می‌کند:

«... وی [قوام‌السلطنه] مجلس شورای ملی را منحل و دستور توقیف کلیه نمایندگان طرفدار غرب را علی‌الظاهر صادر کرد. عده‌ای را هم زندانی نمود

و عده‌ای هم گذرنامه گرفته بودند، به عراق و سوریه و فلسطین فرار کردند... ما از وزارت خارجه تلگرافاً دستور داشتیم بر حسب امر نخست‌وزیر قوام، گذرنامه سیاسی وکلای مجلس را که در اثر انحلال مجلس شورای ملی دیگر نماینده نیستند و حق دارا بودن گذرنامه سیاسی را ندارند، از آنها گرفته و گذرنامه عادی به آنها داده شود. تا جایی که به خاطر دارم، نمایندگان که به فلسطین آمده بودند، عبارت بودند از: علی دشتی، عباس مسعودی، حسن اکبر، پناهی، جمال امامی و عده‌ای دیگر. آنها مدتی در بیت‌المقدس ماندند تا رواید مصر اخذ نموده و از زندگی به قول خودشان خشک و مقررات محدود فلسطین فرار نمایند که اکثراً هم در این کار موفق شدند؛ چه سرکنسول ما که می‌دانست این دستورات مرکز موقتی است و این آقایان نفوذ زیادی در دستگاه دولتی دارند و پس از اجرای مقاصد پنهانی قوام‌السلطنه دایر بر مخالفت با شورویها، مجدداً به سرکار خود بازخواهند گشت، به‌طور محرمانه با وکلای نامبرده ارتباط برقرار کرده و حتی غیررسمی برای اخذ رواید مصر به آنها کمک می‌کرد...» (همان، ص ۱۱۹)

لازم به یادآوری است در این مقاله تنها چند خاطره از دیپلماتها به‌منظور آشنایی خوانندگان با پیشینه موضوع در ایران انتخاب شده و ویژگی خاصی در انتخاب مدنظر نبوده است. روشن است که در بررسی خاطرات می‌بایست به تناسب هدف پژوهش از متدولوژی مربوطه استفاده نمود.

خاطرات و پژوهشهای اجتماعی

یادداشت‌برداری از فعالیتهای روزانه و خاطره‌نگاری، دیگر به جهانگردان، سیاستمداران و دیپلماتها محدود نمی‌شود و استفاده از یادداشتها و خاطرات نیز تنها برای شناخت و تحلیل عوامل وقوع رویدادهای تاریخی مورد علاقه مورخان نیست. در سالهای اخیر یادداشت‌برداری از موضوعهای مختلف زندگی در پژوهشهای اجتماعی، به‌ویژه جامعه‌شناسی، اهمیتی بسیار

یافته است. پژوهشگران اجتماعی افزون‌بر روشهای معمول جمع‌آوری اطلاعات همچون: مشاهده، انجام مصاحبه، ارسال پرسشنامه و تحلیل محتوای متون، به مطالعه و بررسی یادداشتهای افراد عادی در زمینه‌های مختلف زندگی به عنوان یک سند معتبر پژوهشی روآورده‌اند. این اسناد از یادداشتهای زنان خانه‌دار دربارهٔ مخارج ماهانه، واکنش بیماران نسبت به مصرف یک دارو در یک دورهٔ چندماهه تا یادداشتهای منشیها و مسئولان دفاتر مدیران مؤسسه‌های بزرگ، مقامها و رؤسای جمهور، توسعه یافته است. بازدهی مطلوب این روشها سبب شده است شیوه‌های نگارش و نگهداری خاطره‌ها و دیده‌ها نیز گوناگون شده و با این حال تا حد امکان مطالب در جهت هدف مورد نظر دسته‌بندی و خلاصه شود. رویکرد نوین نگارش خاطره‌ها و ثبت یادداشتهای بیشتر بررسی ترتیب رخدادهای جاری و گمانه‌زنی حوادث آتی را مدنظر دارد تا چگونگی رویدادهای گذشته. درک این رویکرد سبب شده است سیاستمداران برای هدایت جریانها به سوی اهداف مورد نظرشان، برخی از خاطره‌ها را بسیار زودتر از زمان مورد نظر انتشار دهند و یا در مواقعی یادداشتهای خود را براساس زمان مورد نظر برای چاپ در سالهای آتی طبقه‌بندی نمایند.

با توجه به فراوانی اطلاعات و گوناگونی و سرعت تحولات جهانی در شرایط حاضر، یادداشتهای دیپلماتها نیز باید با توجه به فوریت و ضرورت استفاده از آن، با تنظیم شیوه‌های مبتنی بر روش‌شناختیهای نوین پژوهشهای سیاسی و اجتماعی و شیوه‌های روز تهیه و تنظیم خاطرات، به سوی تولید اسناد اولیهٔ اطلاعات قابل استفاده در زمان حال و آینده هدایت گردد. آشکار است که این اسناد با گزارشهای معمول ارسالی سفارتخانه‌ها به پایتختهایشان تفاوت دارد، اما همچنان می‌تواند همانند خاطرات گذشتگان دارای ویژگیهای ادبی و جاذبه‌های نویسندگی بوده و با این حال در قالبهای علمی از پیش ساخته شده و متن آزاد تنظیم گردد.

خوشبختانه ضرورت نگارش دیده‌ها و تجربه‌ها - که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و در بردارندهٔ نکاتی هستند که بیان و ارسال آنها در دوران مأموریت رؤسای نمایندگیها بنابر رعایت مصالحی ممکن نیست - در وزارت خارجه احساس شده و در قالب پروژه‌ای به نام ناوشته‌های دوران مأموریت در مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی در حال انجام است. در این پروژه کوشش

می شود تا حد امکان مطالب مورد نظر همسو با نیازهای وزارت امور خارجه تهیه و تنظیم گردد. البته به روز کردن روشها از شرطهای غیرقابل چشم پوشی در راه موفقیت و بهینه سازی این طرح است که از سوی مدیریت مرکز اسناد یادشده مورد توجه قرار گرفته است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پی‌نوشتها:

۱. آدمیت، همورس، گشتی برگزیده، خاطراتی از سفیر کبیران ایران در شوروی، تهران: کتاب سرا، ۱۳۶۸.
۲. ابوالحسن اینچی، سفرنامه میرزا ابوالحسن خان شیرازی (ایلچی) به روسیه، به کوشش محمد گلین، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
۳. افشار، مصطفی، سفرنامه خسرو میرزا به پترزبورغ، به کوشش محمد گلین و مسعود انصاری، تهران: کتابخانه مستوفی، ۱۳۴۹.
۴. انتظام، نصرانده، خاطرات نصرالله انتظام، شهریور ۱۳۲۰ از دیدگاه دربار، به کوشش محمدرضا عباسی و بهروز طبرانی، تهران: سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۸.
۵. جانزاده، علی، خاطرات سیاسی رجال ایران از مشروطیت تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، تهران: جانزاده، ۱۳۷۱.
۶. خاطرات ایرج اسکندری، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهشهای سیاسی، ۱۳۷۲.
۷. خان‌منگ ساسانی، احمد، یادبودهای سفارت استانبول، تهران: بابک، ۱۳۵۴.
8. G. L. Strange, *Don Juan of Persia, a shiah catholic, 1560-1604*, New York and London: Harper and Bros, 1926.
۹. راجی، پرویز، در خدمت تخت طاووس، یادداشت‌های روزانه آخرین سفیر شاه در لندن، ترجمه حسن کامشاد، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۱.
۱۰. سرابی، حسین بن عبدالله، سفرنامه فرخ خان امین‌الدوله، به کوشش کریم اصفهانیان و قدرت‌الله روشنی، تهران: اساطیر، ۱۳۷۳.
۱۱. فراگتر، برت گ، خاطرات نویسی ایرانیان، ترجمه مجید جلیلود رضایی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷.
۱۲. گرمردی، عبدالفتاح بن نجفعلی، سفرنامه آجودان‌باشی، روزنامه موسوم به چهارفصل، تصحیح فتح‌الدین فتاحی، تهران: مستوفی، ۱۳۷۰.
۱۳. محمدریغ بن محمد ابراهیم، سقینه سلیمانی، تصحیح عباس فاروقی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۵۶.

۱۴. مسعود انصاری، عبدالحسین، مروری بر پنجاه سال تاریخ: خاطرات سیاسی و اجتماعی، تهران: علمی،

۱۳۷۴.

۱۵. نورالدین کیا، فضل‌الله، خاطرات خدمت در فلسطین، تهران: نشر آبی، ۱۳۷۷.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی